

צער בעלי חיים

במצוות רבות מצוה התורה את האדם מישראל לחוס על נפש הבהמה האילמת. למרות שכל העולם כולו, הדומם הצומח והחי, נברא לצורך האדם ולשימוש, אין לו לאבד הרגשת העדינות בנפשו הוא, בבואו לרדות ב"דגת הים ובעוף השמים, ובכל חיה הרומשת על הארץ"¹. והנה מעורר אותנו הרמב"ן בנושא זה²: "בעלי נפש התנועה (=היינו החי, לאפוקי הצומח שאינם נעים) יש להם קצת מעלה בנפשם, נדמו בה לבעלי נפש המשכלת (הם דומים לאדם, בעל האינטלגנציה האמיתית)^{אוצר החכמה}, ויש להם בחירה בטובתם ומזוניהם, ויברחו מן הצער ומן המיתה"^{אוצר החכמה}, ואי לכך, כאשר ממיתים בהמה יש לעשות פעולת ההריגה בדרך ההומנית והרחמנית ביותר, היא השחיטה³. ועוד מצאו רבותינו נימוקים למצוות רבות, הקשורות במידת הרחמנות והיפוכה, האכזריות, המטופחות בנפשו של האדם על ידי מעשיו, "כי האדם נפעל כפי פעולותיו, ולבו וכל מחשבתיו תמיד אחר מעשיו שהוא עוסק בהם, אם טוב ואם רע"⁴. ורצה הבורא שיהיה עמו ישראל "מלא ומעוטר בכל מדות טובות ומעלות, כי מתוך כך תחול הברכה עליהם"⁵. וידוע למשל "בטעם השחיטה מן הצואר ובסכין בדוק, כדי שלא נצער בעלי החיים יותר מדי, כי התורה התירן לאדם למעלתו, ליוון מהם ולכל צרכיו, ולא לצערן חנם"⁶. לומר אפילו בשעת נטילת נשמתה של הבהמה, למען התיר את בשרה באכילה לאדם, יש להקפיד על צער בעלי חיים.

עקרון צער בעלי חיים כולל גם איסור הצער הנגרם לבהמה בידי האדם, וגם החיוב לעזור לבהמה הנמצאת במצוקה, כלומר לרחם על נפש הבהמה. בין המצוות שציוותה התורה בנוגע לבעלי חיים⁷: שכיתת בהמתו של אדם כמותו ביום השבת⁸, "לא תחרוש

- 1 בראשית א': כ"ח.
- 2 רמב"ן לבראשית א': כ"ט.
- 3 ראה לעיל ולקמן בנושאים אלו, בהרחבה.
- 4 ספר החינוך סי' כ' במהדורת שעוועל, ועיין במבוא, "ב. שרשי המצוה", עמ' י'.
- 5 שם, סי' מ"ב, ובעמ' י"א במבוא שם.
- 6 ספר החינוך סי' ת"מ.
- 7 אוצר ישראל בערך צער בעלי חיים.
- 8 שמות כ"ג: י"ב, דברים ה': י"ד.

בשור וחמור יחדיו⁹, "ושור או שה, אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד"¹⁰, וכן מצות שילוח האם הרובצת על קן אפרוחים או ביצים, ואין לקחת את האם על הבנים¹¹. וברוח זה גם נימקו איסור אכילת בשר בחלב, "כי אכזריות לב הוא לבשל הגדי עם חלב אמו", כי יש כאן תערוכת של אם וולד¹², "כי החלב שגדלו וחי ממנו, איך תבשלו בו"¹³.

במערכת מצוות אלו ועוד אחרות בתורה, בולטת מצות הפריקה, המשמשת מקור לאיסור המפורסם, צער בעלי חיים, מן התורה. וזה לשון הכתוב¹⁴: "כי תראה חמור שונאך רובץ תחת משאו, וחדלת מעזור לו? עזב תעזוב (עזור תעזור) עמו". וכך היא ההלכה ברמב"ם¹⁵: "מי שפגע בחבירו בדרך ובהמתו רובצת תחת משאה, בין שהיה עליה משא הראוי לה, בין שהיה עליה יתר ממשאה, הרי זו מצוה לפרוק מעליה, וזו מצות עשה, שנאמר עזוב תעזוב עמו"¹⁶. מן המקור הזה, לומדת הגמרא בבבא מציעא, שמכאן, היות והאדם מצווה לפרוק המשא הכבד מעל גבו של החמור הרובץ, שעלינו לדאוג לצערו של בעל חיים זה¹⁷, ודוגמה היא לכל שאר בעלי החיים הסובלים והמצטערים. אם כן בעלי החיים מוגנים מהתעוללות, עינויים וציעור סתם, על פי צו הבורא.

- 9 דברים כ"ב: י'. "והשם חמל על כל מעשיו, כי אין כח החמור ככח השור"; פירוש ראב"ע לשם. ועוד, "ענין צער בעלי חיים שהוא אסור מן התורה, וידוע שיש למיני הבהמות ולעופות דאגה גדולה לשכון עם שאינם מינם, וכל שכן לעשות עמהן מלאכה"; ספר החינוך סי' תק"ע.
- למצוות אחרות, המנומקות אצל בעל ספר החינוך מטעם האכזריות, עיין סי' קפ"ה - כיסוי הדם, סי' שי"ג - אותו ואת בנו וסי' תס"ד - אבר מן החי. וע"ע בשו"ת ציון לנפש חיה לייטער סוף סי' כ"ז, ובכל ספרי מהרי"ץ חיות ח"א עמ' תפ"ז.
- 10 ויקרא כ"ב: כ"ח. טעם המצוה אצל הרמב"ם (מו"נ ח"ב פמ"ח), הרמב"ן, החינוך, והאברבנאל ועוד, הוא למנע אכזריות, שאם הוולד מצטער בצער הוולד (ראה בפרק השחיטה בנושא האכזריות). וע"ע פרדס יוסף לויקרא עמ' רס"ט וקע"א אות ג'.
- 11 דברים כ"ב: ו'. הטעם הוא כמו במצוה הקודמת, הערה 10. אולם לדעת הגר"א בביאורו למשלי ל': י"ז יש כאן חיוב לאכזריות; ראה לקמן בפרק השחיטה הערה 10.
- 12 ראב"ע למשפטים כ"ג: י"ט, ורשב"ם לשם.
- 13 פירוש רבינו יוסף בכור שור למשפטים שם, ובפירוש רבותינו בעלי התוספות בהד"ז לשם: מובא בתורש"ל י"ט במילואים כ"א, טעמים לאיסור בשר בחלב, עמ' 304, אות ו', אכזריות. וכן הוא בדברי הרמב"ן לדברים י"ד: כ"א.
- 14 שמות כ"ג: ה'.
- 15 רמב"ם הל' רוצח ושמירת הנפש פי"ג ה"א.
- 16 לא נעסוק בכאן בפרטי מצוה זו, או אף במצוה המשלימה, טעינה (שם, ה"ב) והיא לטעון המשא בחזרה על גב החמור, אלא רק בעניני צעב"ח.
- 17 מחלוקת תנאים בדבר, אם צעב"ח מן התורה או מדרבנן; ראה סוגית הגמרא ב"מ ל"ב ע"א וע"ב. רובם פסקו שהאיסור הוא מן התורה; ראה טור ודברי הרמ"א תר"מ סי' רע"ב סעיף ט'.

כתשובה יסודית בנושא זה דן בעל תרומת הדשן, רבי ישראל איסרלין¹⁸. אין האיסור של צער בעלי חיים נאמר אלא במקום שאין שום תועלת, צורך או רווח לבן אדם. אולם, במקרה הצורך, מותר לבצע אפילו ניתוחים וטיפולים קוסמטיים בבעלי חיים ליפותם, או "לחתוך לשון העוף כדי שידבר", אם לצורכו הוא, ואין בכך משום צער בעלי חיים. גם מותר ע"פ הדין למרוט נוצות מעופות חיים, אם המורט צריך להם לתועלתו, אלא, "שהעולם" נזהרים ונמנעים, "ואפשר הטעם לפי שאינו רוצה העולם לנהוג מידות אכזריות נגד הבריות, שיראים דילמא יקבלו עונש על ככה". הכרעתו זו של התרומת הדשן קובעת, אם כן, שאין איסור הצער בעלי חיים חל אם יש צורך כל שהוא לאדם, אולם מנהג העולם להזהר בגלל המידה המגונה של אכזריות. פסק זה מובא להלכה בדברי הרמ"א בשלחן ערוך¹⁹: "כל דבר הצריך לרפואה או לשאר דברים, לית ביה משום צער בעלי חיים".

לאור זה, דנו הפוסקים בשאלה אם מותר למרוט נוצות מצואר העוף מטעם שנוצות אלו מפריעות לבצע חתך-שחיטה חד וחלק כדבעי²⁰. להלכה פוסק הרמ"א²¹: "יש לזהר שלא למרוט הנוצות אם יוכל לשחוט בלא זה", והטעם הוא מפני צער בעלי חיים²², ואם אי אפשר אחרת, מותר²³.

אצל החכמים

פסקו של הרמב"ם איננו ברור וקיימת מחלוקת בין מפרשיו אם הוא מתכוון לדאורייתא או לדרבנן: ראה כס"מ שם, ובנו"כ לשו"ע חו"מ שם, ובשו"ת יחוה דעת ח"ו עמ' ש"ב, ובתורש"ל לפסוק במשפטים שם, אות ע"א. וע"ע העמק דבר לדברים כ"ב: ד', בהרחב דבר ב'. אם האיסור הוא עשה, לאו, או כמין הלכה למשה מסיני, וכן לגבי סברת הרמב"ם אם האיסור הוא מדאורייתא או לא, ראה א. שטיינברג, צער בעלי חיים לאור ההלכה, ספר אסיא (א'), עמ' 263 ואילך. ויש מחלקים בין צער גדול לצער קטן: נמ"י לב"מ ל"ב ע"ב, מובא בדור"מ לחו"מ רע"ב ס"ק א' ובאורח מישרים סי' ט"ו סעיף ג', וע"ש בביאור.

גם לגבי השאלה אם מצות הפריקה ואיסור צער בעלי חיים חלים באדם מחלוקת בדבר: עיין שו"ת הרשב"א ח"א סי' רנ"ב, שו"ת חוות יאיר סי' לחו"מ רע"ב ס"ק א', אורח מישרים סי' ט"ו סעיף ג' (ע"ש בביאור), שו"ת יחוה דעת ח"ה סי' ס"ד, גנזי חיים לרח"פ ט': כ"ו ובפרדס יוסף למשפטים פכ"ג אות ה' בד"ה פריקה.

18 שו"ת תרומת הדשן ח"ב סי' ק"ה.

19 שו"ע אה"ע סי' ה' סעיף י"ד. מקורו הוא מדברי האיסור והיתר סי' נ"ט, וע"ש באוצר הפוסקים.

20 עיין שו"ע יו"ד סי' כ"ד סעיף ח' ובנושאי כלים: ש"ך סק"ח, באה"ט ס"ק ח', פת"ש ס"ק ב', דרת"ש ס"ק נ"ט, ובכה"ח ס"ק ל"ז-ל"ט. וע"ע בשו"ת יביע אומר ח"ד חאר"ח סי' מ"ד אות ד'.

21 שו"ע יו"ד סי' כ"ג סעיף ו', בדברי הרמ"א.

22 דרכי משה לטור שם סי' כ"ג, אות ז', ובכה"ח לשם אות ע"ד.

23 ש"ך לסי' כ"ד שם, כה"ח לשם ס"ק ל"ז בשם הפוסקים, וכן הוא בכה"ח לסי' כ"ג ס"ק ט' בשם הדע"ק: "בשביל הצטרפות כל דהו של אדם להצילו מטרחא כל דהו, הותר".

צער בעלי חיים מופיע בשלחן ערוך גם בהלכות שבת, כגורם להיתר באיסורים מדרבנן מסויימים²⁴, וכן בעוד מקומות²⁵.

בספר חסידים הקדמון, מאת רבי יהודה החסיד מרגנשבורג, דוגמאות ואזהרות רבות לנושא הזה. אדם שציער בהמה לחינם יוכא לדין בפני בית הדין של מעלה בנושא זה, "כמו שמשים עלי' משאוי יותר מכדי הראוי ומכה אותה, והיא אינה יכולה ללכת... וכן המושכים אזני החתולים להשמיע צעקתם, הם חוטאים... עתיד הקב"ה להפרע עלבון סוסים מרוכביהם על שהכו אותם במגפיים (בעלי דוקרים) שקורין ספורני בלע"ז ("SPURS"),

ואף בני נח מזהירים על צער בעלי חיים²⁷. על בעל הבהמה להתחשב במחלתה או בהיותה בהריון ולרחם עליה, כי "יודע צדיק נפש בהמתו ורחמי רשעים אכזרי"²⁸. אין להכות בהמה המפחדת ללכת²⁹: "לא יהא כפוי טובה כנגדה ולא יכנה". וכן "כלב שאינו נושך, אם יכנס בבית, אם חפץ יהודי לגרשו, יגרשהו בשבט (מקל) קטן, אבל לא יזרוק עליו מים רותחים או להכותו במקל גדול או לדחות אותו בדלת או לעוורו (לסנוורו), לא יתכן"³⁰! אולם, כדי שהזכובים לא יפלו לתוך האוכל, מותר להרגם³¹.

24 שו"ע או"ח ש"ה: י"ח, יורדים מן הבהמה בשבת; שם ש"ה: י"ט לגבי דרכים לעזור לפרה שנפלה לאמת המים בשבת; שם, סעיף כ', גבי חליבת פרה חולבת בשבת ע"י נכרי, בגלל הצער; שם, סי' רס"ו סעיף ט', לגבי הורדת משא מעל גבי בהמה בשבת; שם, סי' של"ב לגבי רפואת הבהמה. לגבי רפואת הבהמה בשבת.

25 ראה שו"ע סי' תקל"ו סעיף א'. וע"ע בפחד יצחק, בערך צער בעלי חיים, ובערכים המצויינים שם. אין להושיב עוף על ביצים שאינן ממינו, משום צער בעלי חיים; קש"ע קצ"א: ד' מכנה"ג יו"ד סי' רצ"ז: א', ועיין בשו"ת דבר שמואל סי' רל"ח.

האם מותר להטריח על בעלי חיים בכדי לקיים מצוה? עיין שו"ע או"ח סי' תר"ל סעיף י"א, משם שמותר לקשור בהמות בצורה שאין הן יכולות לזוז, כדי לעשות מחיצה לדופן סוכה (וע"ע ברות חיים וביפה ללב ח"ב לשם) ואין כאן משום מצוה הבאה בעבירה; מובא בכה"ח לאר"ח שם. וע"ע בדברי הזהר למחלוקת בין רשב"י ורבי פנחס בן יאיר בדבר זה; זהר בלק ר"א ע"ב (יפ"ל שם). וע"ע בתוספות ברכות י"ט ע"ב בד"ה מדלגין למקורות אחרים.

26 ספר חסידים סי' מ"ד. על העונש החמור בעולם הבא ל"מענה בהמתו יותר מדי", ע"ש בסי' קס"ט.

27 שם, תרס"ו ועיין במקור חסד לשם, ס"ק ו'.

28 משלי י"ב: י', ספר חסידים סי' תרס"ז.

29 שם, תרס"ח, וע"ש בתרס"ט.

30 שם, סי' תר"ע.

31 שם, תתל"א. וע"ע בענינים אלו בס"ח מ"נ מסי' קל"ז ואילך.

ועוד מחדש רבי יעקב עמדתן שהאיסור לצער בעלי חיים הוא רק על כאלו שהם בני מלאכה ולתועלת לבני אדם, ואפילו כלב וחתול. אולם בשקצים ורמשים וחרקים שונים, לא חל האיסור³².

1234567

1234567

מדין הפריקה נלמד שאין לדרוש שכר על העזרה לזולת בפירוק מטען החמור הרובץ מתחת משאו, וזה בגלל צער בעלי חיים³³. אולם, אם ע"י עסקו במצות הפריקה יפסיד הפורק ממון, או יימנע מלהרוויח (כגון שאין הוא יכול למכור סחורה בחנותו), אזי פטור הוא מן המצוה, כי "שלו קודם לכל אדם מן הדין, ומשום צער בעלי חיים לא חייבה תורה אלא להטריח גופו אבל לא להפסיד ממנו". ולאור זה, "אין אדם חייב להאכיל בהמת חבירו או של הפקר משלו". למרות פטור זה, "נכון להשליך חתיכה קטנה לפני כלב", אמנם ידאג שלא להרגיל את הכלב לבוא אצלו בתמידות³⁴. "אבל לטרוח בגופו חייב להציל כל בעל חיים מצער, אפילו של הפקר", ובוודאי שאסור לצער בעל חיים בידיים, "אלא אם כן הם מצערים לאדם, אזי מותר אפילו להרגם, שכיון שיש תועלת לאדם בהריגתם, אין חוששים לצערם"³⁵. והחוב להציל בעלי חיים מצער בקום ועשה הוא רק בקירבת מקום, לבהמה הרובצת בריחוק מקום ואפילו תוך קו ראייה, אין חיוב להציל. ואם אין הוא רואה, פטור הוא³⁶.

1234567

מצוה לרפאות את הבהמה החולה משום צער בעלי חיים³⁷.

- 32 שאילת יעב"ץ ח"א סי' ק"י. לגבי דגים, עיין בסי' י"ז וק"א שם, ולכאורה חל האיסור וצ"ע.
- 33 שו"ע הרב חחו"מ, הל' עוברי דרכים וצער בעלי חיים, עמ' תתע"ה מסעיף ג' ואילך, על פי סוגית הגמרא בב"מ ל"ב ל"ג.
- 34 שם, סעיף ג', ע"פ שבת קל"ה ע"ב. אולם כתוב בשער אשר לטוח"מ סי' רע"ב הגה"ט ט"ז, מובא בדיני ממונות ח"ג עמ' ע"ו, שעליו לפרנס בהמת חבירו, והוא חייב להחזיר לו את ההוצאות, וכן הוא באורח משרים סי' ט"ו ס"ק א', וע"ע בפרק האכלת הבהמה. גם שיקול כבודו של אדם פוטר אותו מטיפול בבהמת הזולת; שם סעיף ה'.
- 35 שם, סעיף ד'.
- 36 שם, סעיף ו' ובקונטרס אחרון ס"ק ה'. המרחק הוא רס"ו ושני שליש אמה (אחד משבע ומחצה שבמיל), כ"ח או 160 מטר, לפי שתי השיטות הנהוגות כיום. אמנם תנאי זה נלמד מדין הפריקה, ולא ברור אם חל ביתר עניני צער בעלי חיים: לדעת בעל שו"ע הרב, כן, ולדעת בעל המנחת חינוך מצוה פ', לא.
- 37 רדב"ז לרמב"ם הל' נדרים פ"ו ה"ח וה"ט, מובא בציץ אליעזר ח"ג סי' נ"ו בד"ה ונבוא בע"ה לסוגיא השניה, ואילך. וע"ש עוד בביאור הראשונים לסוגית הגמרא נדרים ל"ח ע"ב ומ"א ע"ב (מודר הנאה מחבירו אסור לרפאות בהמתו, ועיין ברא"ש ורמב"ם פיה"מ ובר"ן, וביתר הראשונים, וע"ע בטור ושו"ע יו"ד סי' רכ"א סעיף ד' (נפסק כדעת הרא"ש), וע"ע אורח

ואשר לרפואה ולימוד רפואה של האדם, האם מותר לנסות תרופות חדשות וטכניקות כירורגיות חדשות על בעלי חיים? כן. לא רק שיש היתר להרוג בעל חיים³⁸, כי אין בהמתת הבהמה משום צער בעלי חיים לפי הרבה דעות, אלא אפילו בהשאירה בחיים, הרי שכבר פסק הרמ"א³⁹: "כל דבר הצריך לרפואה או לשאר דברים, לית ביה (=אין בו) משום צער בעלי חיים". על סמך זה דנו הפוסקים האחרונים אם למשל "מותר להשקות סמים ארסיים לבעלי חיים, למען ידעו פעולת הסמים בענין רפואת האדם?" כך נשאל מבעל השבות יעקב⁴⁰. המחבר מתיר בסמים, שאין כאן מעשה ציעור מדי, אלא לאחר זמן יבוא הצער. מוסיף עליו בעל שרידי אש⁴¹, והשיב כדלקמן: "סוף דבר... מותר לצער בעל חיים לתועלת חכמת הרפואה. ולא עוד אלא שלפי דעתי אין כאן גם מידת חסידות (להחמיר שלא לצער את הבהמה), שמידת חסידות היא במקום שנוגע רק לעצמו ורשאי אדם להחמיר על עצמו, אבל לא במקום שנוגע לאחרים, כי מאי חזית (מה ראית) דצער בעלי חיים עדיף טפי מצער החולים, שאולי יכול לעזור להם?... לכן לפי עניות דעתי שמותר להתיר לרופאים לעשות נסיונות בלי שום גמגום ופקפוק". אם כן, להצלת חולים בבני אדם, ואפילו רק ספק הצלת חולים, מתירים את איסור צער בעלי חיים, כי זה נחשב לצורך הכללי⁴². אם כן, ניסיונות על חיות מעבדה מותרים, כל זמן שיש בהם משום צורך אמיתי לקידום הרפואה ולרפאות⁴³.

אוצר החכמה

מישרים, שם, הסובר כדעת הרדב"ז (שאין הוא מזכיר). לדעתו, ההיתר לרפאות בהמה בחולו של מועד, ואפילו אם יש בריפוי משום מלאכה, כולל גם בהמה שאינה שלו; מו"ק י' ע"ב, שו"ע או"ח סי' תקל"ו סעיף ג'. לגבי רפואת בהמה בשבת, ראה בשו"ע או"ח סי' של"ב, שמירת שבת כהלכתה לפי המפתח, ובשו"ת חזון נחום ל"ה, ל"ג, מובא בספר אסיא א', עמ' 62 (ראה שם עוד למקורות נוספים).

38 שו"ת עבודת הגרשוני סי' י"ג, נוב"י מ"ת חיו"ד סי' י', ועיין בפרק על הציד, ועיין בשטיינברג שם, עמ' 267.

39 שו"ע אה"ע סי' ה' סעיף י"ד. אפילו לצורך ממוני; שער אשר לחו"מ רע"ב הגה"ט ס"ק י"א. ראה אוצר הפוסקים לאה"ע שם, ושטיינברג שם.

40 שו"ת שבות יעקב ח"ג סי' ע"א.

41 שו"ת שרידי אש ח"ג סי' ז'. וראה עוד בשו"ת חלקת יעקב ח"א סי' ל', ל"א.

42 ולצורך הכלל יש היתר מדין עוקרים על המלכים; תוס' ע"ז י"א ע"א בד"ה עוקרין, "בשביל כבוד מלכים (של ישראל), לפי שהוא כבוד כל ישראל, ובמקום שנוגע לכלל אין טעם להחמיר מצד מידת חסידות"; מובא בשרידי אש, שם.

וכן בית דין יכול לתקן מצב מסויים ע"י צער בע"ח; בית יעקב קכ"ט, מובא בשער אשר שם, ס"ק י"ט.

43 ראה עוד בספר אסיא א', לפי המפתח (נסיונות רפואיים), ומשם למקורות נוספים, וכן בלב אברהם ח"ב פי"ח.

ביבליוגרפיה לנושא צער בעלי חיים

החומר על נושא הצער בעלי חיים הוא רב, והסתפקנו במועט יחסית. לטובת המעיין, ניתנים מקורות נוספים בנושא זה (ע"ע בביבליוגרפיה הכללית, בסוף הספר):

1. אוצר מפרשי התלמוד לבבא מציעא, ח"ב, מכון ירושלים, ירושלים תשל"ג, לב"מ ל"ב ע"א וע"ב (עיין במיוחד בהערה 6, עמ' תכ"ח).

2. י.ד. איזנשטיין, (אנציקלופדיה) אוצר ישראל, בערך צער בעלי חיים.

3. ר' עזרא בצרי, דיני ממונות ח"ג, מכון הכתב, ירושלים תש"מ, עמ' ע"ג-ע"ז, במיוחד בעמוד ע"ז.

4. ר' מנחם טריוש, ארח מישרים, ירושלים תשכ"ט, פט"ז.

5. ר' חיים פלאג'י, גנוזי חיים, אהבת שלום, ירושלים תשל"ח, צ': י"ד בערך צער בעלי חיים.

6. ר' רפאל אשר קובו, שו"ת שער אשר ח"ב, שאלוניקי תרל"ז-ט', בקונטרס מטה אשר, לתור"מ סי' רע"ב.

7. נ. רקובר, אוצר המשפט, ירושלים תשל"ג, בערך צער בעלי חיים (עמ' 285), ובערך נסויים בבני אדם עמ' 321 (ביבליוגרפיה).

8. נ. רקובר, המדור הביבליוגרפי, בספר אסיא ד', א. שטיינברג (עורך), ירושלים תשמ"ג, עמ' 25.

9. א. שטיינברג, צער בעלי חיים לאור ההלכה, בספר אסיא (א'), א. שטיינברג (עורך), ירושלים תשל"ו, עמ' 269-236 (ועיין גם לפי המפתח, "נסיונות רפואיים" - "בבעלי חיים", עמ' 333).

10. ר' שניאור זלמן מלאדי, שלחן ערוך הרב, קה"ת ברוקלין תשכ"ח (וצילומיו), ח"ו תתור"מ, הלכות עוברי דרכים וצער בעלי חיים, עמ' תתע"ה.

החוק

11. תורה שלימה לפרשת משפטים, כ"ג: ה' (מצות פריקה).

12. התרבות הישראלית, "להלכות צער בעלי חיים" מאת ס.ב. צבורי (=ר' יוסף רבי),
 יפו תרע"ג, עמ' 76-81.

הדפסה ברזולוציה מסך - להדפסה איכותית הדפס ישירות מן התכנה
 חיתו ארץ סליי, מנחם בן אברהם עמוד מס: 54 הודפס ע"י אוצר החכמה